

UDC: 26-32 Sabat Cvi
26-877-3"16"

DOI: <https://doi.org/10.18485/beoiber.2019.3.1.7>

Mihael Studemund-Halevi¹
Univerzitet u Hamburgu
Nemačka

ŠTO SE DOGAĐALO U SMIRNI, O TOME SE USKORO GOVORILO U HAMBURGU: ŠABATAJ CVI U SAVREMENOJ NEMAČKOJ ŠTAMPI²

Rezime

U drugoj polovini XVII veka, štampa na nemačkom jeziku učestalo beleži i objavljuje vesti o samoproglasaenom mesiji Šabataju Cviju. Ovi još uvek nedovoljno sistematično istraženi izveštaji, značajan su izvor za istraživanje mesijanskih pokreta u Hamburgu i Amsterdamu.

Cljučne reči: Šabataj Cvi, mesijanizam, sefardske zajednice u Hamburgu i Amsterdamu.

WHAT HAPPENED IN IZMIR WAS SOON THE TALK OF HAMBURG: SHABBETAI SEVI IN CONTEMPORARY GERMAN PRESS REPORTS

Summary

In the second half of the 17th century, German-language press reports and broadsheets frequently reported on the life of the self-proclaimed Messiah Shabtai Zvi. These still not systematically evaluated reports are an important source for the Messianic movements in Hamburg and Amsterdam.

Key words: Shabtay Zvi, messianism, Sephardic communities in Hamburg and Amsterdam.

¹ mihalevy1945@gmail.com

² Rad predstavlja izmenjenu i prilagođenu verziju članka Michael Studemund-Halévy, «What Happened in Izmir Was Soon the Talk of Hamburg. Shabbetai Sevi in Contemporary German Press Reports», *El Prezente*, 10 (2016): 155–172. Sa engleskog prevela: Olga Elermajer-Životić (Ellermeyer-Životić, Hamburg).

«Ako se za pojavu Mesije
ne uradi precizno
sve što je potrebno,
kao što se zahteva,
doživjećemo katastrofu.»

(Jakob Sasportas u pismu Isaku Aboabu, *cit. prema Moyal 1992: xix*)

1. Uspon na stepen prominentne ličnosti

Pokret šabatijanizam jedan je od intelektualno najizraženijih fenomena u analima jevrejske istorije (Barnai 1996: 313). Šabataj Cvi (Shabbetai Ševi, 1626: Smirna – 1676: Ulcinj) bio je verovatno prva istorijska ličnost koja je profitirala od masovnih medija; njegov uspon na nivo prominentne ličnosti neshvatljiv je bez savremene periodične štampe, pamfleta i letaka u njima. Da te novine nisu bile štampane, šabatijanizam bi se razvio u drugom pravcu. I baš je periodična štampa odigrala istaknutu ulogu u uspehu tog pokreta na samo u jevrejskim već i u hrišćanskim zajednicama.

Razni narativi i usmeni izveštaji stizali su sa Istoka do evropskih Jevreja putem prepiske i bili prenošeni trans-mediteranskim jevrejskim porodičnim i trgovačkim vezama. Najveći broj pisama o Šabataju Cviju stigao je u Evropu preko italijanskih lučkih gradova Livorna i Venecije, gde su ga mnogobrojni Jevreji prihvatili kao svog Mesiju, među njima i učeni ljudi i (neki) rabini. Skoro sve sefardske porodice u Evropi imale su rođake u inostranstvu, ili su često u Osmansko carstvo slale predstavnike koji su ih informisali o najnovijim događajima, pa su tako mnogi bili obavešteni o mesijanskoj groznici, koja je bila izbila (Veluwenkamp 2006: 122, 127–128). Izaslanici koji su išli u Svetu Zemlju i vraćali se iz nje igrali su važnu ulogu u vezama između opština i u komunikacijskoj mreži šabatijanista, a opštinski zapisi (*Livro da Nação* i *Copiador*) jevrejskih opština u dijaspori imali su veliku ulogu u prenosu informacija.

2. Između novosti i glasina

Što se u događalo u Smirni, o tome se govorilo u Hamburgu.³ Kad bi korespondencija o šarmantnom Mesiji Šabataju Cviju prošla iz Osmanskog carstva preko Italije do Hamburga (Kaufmann i Studemund-Halévy 1994: 225–266) i Amsterdama (Van Wijk 1999: 7–27), ljudi su se skoro gušili u gomilama, željni da čuju najnovije vesti

³ Šabataj Cvi je bio pozdravljen sa skoro potpunom saglasnošću u Amsterdamu i Hamburgu, centrima španskih i portugalskih Jevreja; vidi: Studemund-Halévy 2001: 195–222. O šabatijanskom pokretu u Hamburgu vidi: Kaplan 2000: 211–233.

(Scholem 1973: 519, 532–533). Preterane priče o čudima koje je činio nastavljalje bi da se šire jevrejskim i nejevrejskim svetom, a mnogi su čiste izmišljotine smatrali potpuno istinitim. Štampane vesti o Mesiji kružile su nadaleko od zemlje do zemlje i brzo stizale iz jedne u drugu, a nedeljna lokalna štampa takođe je često donosila reportaže o njegovoj pojavi, njegovim čudima, pristalicama i pomagačima, ali isto tako i o nastanku mesijanskog doba (Barnai 1996: 313–338). Te novinske reportaže, koje su po pravilu poticale iz vrlo različitih izvora, doprinosile su širenju pokreta šabatijanizma. Često na senzacionalan način bila su opisivana putovanja Mesije i njegovog proroka, Natana iz Gaze, i njegovo hapšenje u Galipoljskoj tvrđavi; nešto kasnije iste godine Cvi je navodno bio pozvan u Jedrene na privatno savetovanje kod Sultana (Scholem 1973: 674); govorilo se da su mu pretili smrću mučenjem ako ne pređe u islam. Reportaže o njegovom «strašnom mučenju» ostavljale su jak utisak na čitaoce. Posle stvarnog prelaska u islam Šabataj Cvi se pojavljuje kao musliman Mehmed Efendija (Halperin 2007: 111–113).

Novine izveštavaju da su se tada hiljade pa čak i stotine hiljada Jevreja iz Maroka i Severne Afrike kretale put Jerusalima. Druge grupe Jevreja (tu se često mislilo na «deset izgubljenih plemena») preduzimale su, navodno, marševe na Meku.⁴ Jedan anonimni pamflet pod naslovom: *Istinita istorijska priča o tome kako je veliki i otmeni grad Meka bio opsednut, zauzet i opljačkan; i kako su pobunjeni (podanici) tuskog cara, Arapi i Turci, našli sanduk lažnog proroka Muhameda u njegovoj crkvi i odneli ga sa svim blagom i dragim kamenjem (Wahre Historische erzählung / welcher gestalt Die grosse und fürnehme Stadt Mecha Belägert / eingenommen und geplündert; Auch wie der Sarck deß falschen Propheten Machomets / zu sampe dem ganzen Schatze und Edelsteinen in seiner Kirche von deß Türkischen Käysers Rebellischen Arabern und Türcken gefunden und weggeführt worden)*,⁵ odraz je dinamike štampanih masovnih medija, koji su tada tek počeli da se pojavljuju.⁶ Kružili su reportaže, pamfleti i leci o «hordama jevrejskih ratnika» koji su sa «pobunjenim Arapima i Turcima zauzeli i potom opljačkali grad Meku.» Šabataj Cvi nije bio pominjan u navedenom izveštaju, ali je taj pamflet svakako bio u vezi sa

⁴ „Protekla su oko tri meseca otkako su Jevreji objavili da su skoro 600000 ljudi stigli u Meku, tvrdeći da potiču od izgubljenih plemena“ (*The Oxford Gazette*, 11 [=21] decembar 1665, *cit. prema* Marriott 2015: 88).

⁵ Najstarija sačuvana verzija teksta štampana je 1665, najverovatnije u Vroclavu. O nastanku te edicije vidi: Maier i Schumacher 2009: 133–167. Jednu drugu verziju tog teksta sačuvao je jedan hamburški trgovac pri Diplomatskom predstavništvu u Moskvi januara 1666; uporedi: Waugh 1979: 310–311.

⁶ Iz obimne literature o Šabaju Cviju i šabatijanskom pokretu vidi studiju, posebno važnu za Portugalsku opštinu u Hamburgu: Scholem 1973. Vidi i: Goldish 1991; Goldish 2004; Moyal 1992; Halperin 2007; Sisman 2015; Sisman 2016; Ben Ozyer 2011; Marriott 2015; Barnai 2000; Elqayam 2014. Uporedi i sledeće studije: Barnai 1993a: 119–126; Barnai 1994: 171–183; Carlebach 1992: 241–261; Fuks 1980: 20–28; Freimann 1912; Geiger 1892: 100–105; Idel 1993: 79–104; McKeon 1977: 131–169; Saban 1993: 105–118; Coenen 1669: 3.

opštim visokim evropskim «Šabataj-publicitetom» (*Shabbetai hype*) toga vremena.⁷ Godine 1665, 31. decembra, Šabataj Cvi se ukrcao na brod i zaplovio od Izmira u pravcu Carigrada, glavnog grada. Februara 1666. bio je uhvaćen (verovatno već pri ulasku u Dardanele) i uhapšen u Abidosu⁸ i to na prilično liberalan način – smešten je u kućni zatvor. Tako je, na primer, u *Courante uyt Italien en Duytsland* (Amsterdam) navedeno:

Venecija, 8. aprila. Iz Carigrada je prispela vest da je tamo stigao jevrejski kralj, ali da je odmah bio uhapšen; još se obaveštava da je nakon saslušanja priznao da je siromašak i da ne može da stvara nikakva čuda, kako se pogrešno tvrdi, i da takođe ne namerava da zavede Jevreje ili bilo koga drugoga. Najzad su ga pustili na slobodu i na ulici je bio viđen bez ikakve pratnje.⁹ (*Courante uyt Italien en Duytsland*, nr. 17, 24. april 1666 (Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, Z 19), *cit. prema* Maier i Schumacher 2009)

3. Šabataj Cvi u savremenim nemačkim izveštajima

Čitav korpus poznatih i sačuvanih nemačkih novina 17. veka sada je dostupan na mikrofilmovima, preko interneta i u izdanjima većeg formata u okviru projekta *Istraživanje nemačke štampe (Deutsche Presseforschung)* na Univerzitetu u Bremenu, mada u kontinuitetu nekih od tih novina postoje velike praznine, koje se, verovatno, neće nikad ispuniti.¹⁰ Projekat digitalizacije holandskih istorijskih novina u Kraljevskoj biblioteci (Royal Library) u Hagu omogućiće nam, naravno, da malo lakše radimo sa njima, mada još uvek postoje mnoge kolekcije van Holandije koje nisu obuhvaćene tim projektom.

Drugi mediji koji govore o svakodnevnim događajima u 17. veku bili su ilustrovani leci i pamfleti, sačuvani u velikom broju u sjajnoj Biblioteci Vojvode Augusta u Wolfenbitelu (Wolfenbüttel). Geršom Šolem (Gershom Scholem) nije sistematski pregledao veoma bogatu zbirku *pamfleta* za biografiju Šabataja Cvija. On je analizirao objavljenu literaturu pamfleta, ali mu je malo bio poznat opseg u kome su redovno objavljivane novine takođe izveštavale o Šabataju Cviju.¹¹

Nakon Šolemovog rada mnogo toga je izišlo na svetlo dana. Kao što je pokazala Ingrid Majer (Maier) i drugi, još se dosta može naučiti o tekstualnim vezama i istoriji štampanja pamfleta (Maier i Pilger 2003: 1–39; Maier i Schumacher 2009: 133–167;

⁷ Sve te glasine potkrepljivale su mit o čuvenom Jovanu Prezviteru, pričanja koja su vrlo dugo zaposedala hrišćansku uobrazilju. Vidi: Parfitt 2002: 79–80.

⁸ Sada arheološko nalazište Abydos u Egiptu. Prim. prev.

⁹ *Courante uyt Italien en Duytsland*, nr. 17, 24. april 1666 (Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, Z 19), *cit. prema*: Maier i Schumacher 2009; vidi i: Dahl 1939.

¹⁰ Vidi sada: Staats- und Universitätsbibliothek Bremen 2010.

¹¹ On je vrlo dobro poznao periodiku, što mi je saopštio 1979. za vreme razgovora u Jerusalimu o pronalaženju i ocenjivanju izvora, ali on lično nije ih uzeo u obzir za vreme rada na obimnoj studiji o Šabataju Cviju.

Maier 2008: 141–160; Maier i Waugh 2010: 137–152; Van Wijk 1999: 7–27; Swiderska 1989: 212–216). Mada su neki jevrejski naučnici sumnjali da je šabatijanski pokret bio izražen u Nemačkoj, Poljskoj ili Rusiji, njihovi pogledi se ne mogu više braniti. Ali iako sada imamo jasniju sliku o zbirkama novih izvora nego što ju je Šolem imao, većina kolekcija rukopisnih pamfleta i novina tek treba da se istražuje u evropskim bibliotekama.

3. 1. Što se dešavalo u Smirni, o tome se uskoro govorilo u Hamburgu

Oko 1666. godine Hamburška jevrejsko-portugalska opština, koja je imala solidnu finansijsku i administrativnu osnovu, bila je mesecima zahvaćena mesijanskim delirijumom, što su samo nekoliko članova opštine bili u stanju da izbegnu. „Zlatno doba“ i „spas“ činili su se skoro ostvarljivim,¹² jer su pisma, novine,¹³ pamfleti ilustrovani leci, izveštaji emisara, putnika i trgovačkih agenata sa Istoka širili vest da se Šabataj Cvi, „miropomazani Kralj Jevreja“, pojavio u Svetoj Zemlji.¹⁴ Šabatijanske pristalice bile su na sve strane angažovane u komplikovanim ešatološkim kalkulacijama sa ciljem da u Svetom pismu nađu putokaz za godine 1665–1667, kao i za imena Šabataj Cvi i Natan, ime njegovoga proroka.¹⁵ U toku od nekoliko grozničavih meseci šabatijanski pokret je prerastao u masovni pokret, kojim su bili zahvaćeni ne samo Jevreji na Orijentu i u Severnoj Africi već i jevrejske opštine u Evropi, od Italije na jugu do (severnonemačkog grada) Glikštata (Glückstadt) na severu.¹⁶

Prvi poznati izveštaj u jednim hamburškim novinama potiče od 27. novembra 1665, ali u njemu se samo ponavlja legenda o jevrejskoj pobuni protiv Osmanskog carstva (*Wöchentliche Zeitung auß mehrerley örther* 49/3, 1665). *Nordischer Mercurius* donosi izveštaj o masovnoj psihozi u Smirni, koja je verovatno izbila decembra 1665. A vest da je Šabataj Cvi, u pratnji malog broja svojih sledbenika, bio na putu za Carigrad, stigla je nemačkim čitaocima skoro tri meseca posle Šabatajevog odlaska na put (*Newe Vnpartheysche Zeittung vnd Relation*, Zürich, 14/2, 1666). Utisak o takvom novinarstvu

¹² O tome vidi: Barnai 1993b: 309–328; Barnai 1996.

¹³ Evaluacija izveštaja dnevne štampe o Šabataju Cviju, koji do danas nisu bili dovoljno iskorišćeni kao izvor, osim toga, predstavlja važnu informaciju o interesovanju hrišćana za šabatijanski pokret. Jedinu, mada kratku ocenu izveštaja u francuskim novinama o šabatijanskom pokretu dao je N. Szabolcsi 1947: 184–188. Vidi o tome (neobjavljeni) informativnu studiju: Ahrens 1979: 62–77.

¹⁴ Vidi: Benayahu 1956: 194–205. U Hamburškom Državnom arhivu (Staatsarchiv), pored sređenih folijanata sa aktima prethodnih Portugalsko-jevrejskih opština u Hamburgu i Altoni, o mesijanskom pokretu iz 1666. ne postoji arhivski materijal na nemačkom.

¹⁵ Nade Jevreja u dolazak Mesije bile su na početku koncentrisane na godinu 5408 (1648): «Godine 408. šestog milenijuma svi stanovnici donjeg sveta biće povraćeni u novi život, jer je pisano: 'Te jubilarne godine svako od njih treba da se vrati u svoje prvobitno stanje.» Ali godine 5426 (1666) jače se širilo (uverenje) o Sudnjem danu, predviđanje zasnovano na Hiljadugodišnjem carstvu i na broju zveri "666". O tome vidi: Scholem 1933.

¹⁶ O šabatijanskom pokretu u Amsterdamu vidi: Kaplan 2000.

može se steći u živom izveštaju jednog hamburškog korespondenta, koji opisuje sopstveno iskustvo:

Pre nekoliko dana dobio sam crtež sa likom njihovog kralja, koga oni zovu Šabatej Cvi (Šeby), i kuća mi se tako napunila Jevrejima. Da bi dokazali istinu svojih tvrdnji, doveli su sa sobom jednog Jevreja stranca, koji nam je, govoreći portugalski, tvrdio da je nedavno video tog kralja u Izmiru i da mu se tamo poklonio. Rekao je da je Kralj čovek od 42 godine i da je vrlo sličan liku na crtežu. I da svi lokalni Jevreji veruju u njega, da se kastiguju, da su pozatvarali svoje kockarnice i da radosno očekuju da uskoro budu pripremljeni za prelaz u carstvo svoje prvobitne slobode. (*Nordischer Mercurius* 10/1 1666)

Čudnovati novi izveštaji iz Svete Zemlje i bezbrojna pisma i mnogobrojni pamfleti sve više su raspaljivali dato raspoloženje i pretili ne samo da razore mir među Jevrejima već da se okrenu i protiv njih samih. Iz tog razloga i sa ciljem da spreče prodiranje novosti van Osmanskog carstva, bila je sazvana sednica *Ma'amad-a* za 25. Tevet 5426. (3. januar 1666) radi diskusije o tom pitanju i

u odnosu na mere koje bi trebalo preduzeti da bi se sprečila šteta koja bi za nas mogla da proiziđe iz dreke razjarenih masa, izazvanih novim izveštajima, publikovanim o dolasku Spasa, kome se mi nadamo (neka ga Bog u svojoj milosti dovede što pre!). Odlučeno je da izaslanici Isak Namias (Isaac Namias)¹⁷ i Šlomo Kuriel (Selomo Curiel) u ime Opštine razgovaraju sa advokatom Borderijem Paulom (Borderio Paulo), koga je Senat imenovao da ispita te štampane stvari. Oni treba takođe da ga posavetuju da ne dozvoli štampanje tih pamfleta (gazeta). G-din H. H. Moše Izrael (Mose Israel), u svojoj pametnoj obazrivosti, poslao je opomenu svim članovima te Opštine sa zahtevom da niko ne govori o novim izveštajima sa članovima druge vere. Ma ko da se toga ne drži, biće kažnjen sa pet carskih talira a naplaćivanje kazne biće striktno sprovedeno. Ako se neka individua i dalje opire zabrani, biće isključena iz Izraelske Opštine. (Cassuto 1913: 295)¹⁸

Prvi izveštaji o hamburškim Jevrejima i njihovim očekivanjima Mesije objavljeni su tek u februaru 1666. u jednim ciriškim novinama:

Naši Jevreji su veoma oduševljeni i kažu da će u roku od nekoliko meseci čitav svet čuti neverovatne stvari. Govori se da je njihov novi kralj, koga oni zovu Šabataj Cvi (Šeby), čovek od 42 godine, a jedan Jevrejin iz Portugalije izjavio je ovde da mu se i sam lično poklonio i da je pre nekoliko meseci video lik tog kralja u Izmiru. Svi su napustili svoje kockarske jazbine i žive po režimu striktno dijete i ispaštanja (kastigujući se), govoreći da će se za samo nekoliko kratkih nedelja povratiti svom prvobitnom

¹⁷ Vidi: Studemund-Halévy 2000: 690.

¹⁸ Tako se veliki Skup vratio članu Duhovnog suda, odgovornom za odobravanje letaka, sa ciljem da se zabrani rasturanje onih letaka koji bi naneli štetu.

miru. (*Newe Vnpartheysche Zeittung vnd Relation* (Zürich) 10–2, 1666, cit. prema Ahrens 1979: 47).

U centru šabatijanskih propovedi uvek je stajao poziv na promenu sopstvenog životnog puta i izjava zahvalnosti da se sada može dobiti dozvola za prihvatanje onoga za čim su prethodne generacije uzaludno čeznule. Ešatološkim očekivanjima nisu se predavale samo jevrejske opštine već i čilijastiške¹⁹ i filosemitske grupe van njih, koje su bile nošene nadom u fizičku pojavu Mesije. Pravoslavni hrišćanski krugovi tumačili su pojavu proroka i mesija kao znak u *Svetom pismu* kojim se najavljuje Strašni sud. Novinske izveštaje o „Kralju Jevreja“ oduševljeno su sakupljali i čitali i hrišćanski istraživači, kao što je bio švajcarski naučnik Johan Hajnrih Hotinger (Johann Heinrich Hottinger, 1620–1667), koji je u svojoj zbirci od 56 tomova *Thesaurus Hottingerianus* sakupio sve izveštaje i dokumenta koja su mu bila dostupna.²⁰

Rabin Jakob Sasportas (Jacob Sasportas, sa 1610–1698), jedno vreme na dužnosti u Hamburgu, sačuvao je 373 pisma i izveštaja koji su mu bili poslani o šabatijanskom pokretu. Ta dokumenta objavio je kasnije njegov sin Isak (Isaac) Sasportas u tomu נובל צבי ציצת.²¹ U odnosu na Hamburg i prema svedočenju Sasportasa stoji:

Ono što se zbilo, bilo je mnogo značajnije nego u Amsterdamu, a veliki odjek se bio podigao, a odjek sa Svetog hrama je odgovarao i zvonio ... govoreći, da je došao kraj čudima i da je David, Kralj Izraela, zaista živ. (ציצת נובל צבי sa: 17)²²

I sopstvenim očima sam video ... kako su pustili svojim jezicima na volju protiv onih koji nisu verovali i nazivali ih jereticima, i to na način od koga su mi ruke drhtale, a nisam mogao da govorim, jer sam imao malo ljudi ... a ni oni nisu govorili javno već prikriveno. I masa je bila jača od svojih vođa i nikoga nije bilo da im odgovori, a u više slučajeva su želeli ekskomunikaciju nevernika. (ציצת נובל צבי sa: 47)

3.2. Novine, leci, pamfleti

Moja analiza događaja oko Šabataja Cvija, kako su se oni odrazili u novinama, bazira na celokupnom dostupnom korpusu novina na nemačkom jeziku za period od 1665. do 1667. godine, uz dodatak od pet ilustrovanih letaka i osam pamfleta o mesijanskom pokretu. Na taj način odlučujući period šabatijanskog pokreta je pokriven.

¹⁹ Pripadnici vere u „nekadašnje hiljadugodišnje zlatno doba“. Prim. prev.

²⁰ O negativnom opisu te zbirke vidi: Geiger 1892: 100–105.

²¹ Skraćenu verziju spisa תציצת לבנו יבצ objavio je 1767/68. u Altoni rabin i štampar Jakob Emden (Jacob Emden). O Jakobu Emdenu i njegovoj borbi protiv šabatijanskog pokreta: Bik 1946; o aktivnostima i antišabatijanskim polemikama Jakoba Sasportasa u Hamburgu: Moyall 1992. Osim toga: Kaufmann i Studemund-Halévy 1994; Studemund-Halévy 2000: 778–780. Jakov Dvek (Yaakov Dweck) priprema u Prinstonu obimnu studiju o Jakobu Sasportasu, (ovo na osnovu lične informacije).

²² Uporediti: Kahanoff 2002: 107–140.

Izveštaji iz vremena posle 1667. godine, koje sam uzeo u obzir, rezultat su više slučajnih nalaza, jer je, pošto su količine materijala ogromne, nemoguće probiti se kroz postojeći obiman novinski izvorni materijal posle 1667.

Između 1665. i 1667. bilo je skoro 100 štampanih izveštaja o Mesiji Šabataju Cviju – izvanredno visok broj, ako se uzme u obzir da je do sada sačuvan tek neznatan deo novina. Bila su istraživana sva dostupna izdanja novina, uključujući i takve publikacije gde postoji samo mali broj izdanja aktuelnih za dotičnu godinu. Mislim zato da nema mnogo smisla istraživati dostupan materijal svakog časopisa posebno. Shodno tome, moja studija neće moći da baci mnogo svetla na moguće razlike recepcije u pojedinačnim novinama protestantskih i katoličkih oblasti, ili između novina po gradovima sa velikim jevrejskim i sefardskim opštinama, važnim trgovačkim centrima, kakav je bio Hamburg, i novina koje su se pojavljivale sasvim daleko od centara infomacija.

Reportaže po izveštajima nemačke štampe, koju sam pregledao, potiču iz sledećih izvora: Beč (22); Venecija (20); Hamburg (11); Amsterdam (8); Rim (5); Izmir (4); London (3); Kremsbir (3); Šćećin (2), i po jedan iz Antverpena, Marseja, Nirnberga, Rajnštroma, Alepa, Jedrena, Carigrada, Lemberga, Kaminieka²³ i Varšave.

Godine 1665. pojavilo se ukupno devet reportaža; 1666. ukupno 51; 1667. pet; 1668. jedna i 1671. tri reportaže.

Znatan je broj članaka ili kratkih vesti o raznim aspektima događaja u vezi sa Šabatajem Cvijem; upadljiva je i dužina nekih reportaža: 56 su veoma kratke, od jednog do pet redaka, 34 imaju šest do deset redaka, 11 imaju više od deset redaka, 14 reportaža bile su još duže, a 9 su zaista ispunjavale po čitav stubac. Izraženo njihovim merilima, novinske reportaže nisu imale prominentno mesto, sem vrlo malog broja izuzetaka. Ali u periodu od preko šest godina čitalac je bio kontinuirano informisan o događajima u vezi sa Šabatajem Cvijem. Tako je šabatijanski pokret spadao u mali broj tema koje su nalazile pristup u štampu i posle gubitka svoje aktuelne vrednosti za one koji su u njemu bili involvirani.

Oktobar 1665.

Prvi izveštaj te vrste kojim raspolažemo, objavljen 13. oktobra 1665. godine (*Ordinari Wochentliche PostZeitungen* 103 [Erfurt (?)] / 13. 10. 1665: 3–4), zahvata celu stranu i opisuje zajednički napad koji su preduzeli Arapi, Turci i Jevreji protiv Osmanskog carstva. Kao vođe bili su imenovani kairski paša Karamazet i vavilonski paša Zelinfort. Ali u izveštaju se navodi da je vrhovna komanda operacije bila u rukama "Jevrejina" Rabija Habakuka Rubala (Habacuc Rubal). Konstatuje se da je ta armija zauzela i opljačkala Meku, i osvojila Muhamedov grob (Marriott 2015: 63–99).²⁴ Ista reportaža se pojavila dva meseca kasnije, na Božić 1665. godine, u listu *Nordischer Mercurius* ([Hamburg] 25.

²³ Tvrđava u Poljskoj. Prim. prev.

²⁴ O pamfletima vidi: Scholem 1973: 74–75, nr. 61, 67, 70. Vidi i: *Ordinari Dienstags Zeitung* (Hamburg), nr. 1665/43 (Staatsarchiv Stralsund, sign. E 4o 511k).

12. 1666: 16–17).²⁵ Taj opis prevazilazi gore pomenute činjenice i dodaje alegoričan opis armije, raspravlja o njoj, prilažući jedan ilustriran pamflet sa slikama i tekstom (*Warhafftes Conterfey oder Abbildung / Des Jüdisch vermeinten Wunder Propheten Nathan Levi* [verovatno Augsburg] 1666, Bibliotheca Rosenthaliana Eb I. B-24). Prikaz te pobune, sa manjim varijacijama, pojavio se i u nekim drugim novinama. Prema jednom izveštaju, Mamluci su osvojili Meku, pema jednom drugom to su bili samo Jevreji, u trećem su to paše kairski i vavilonski. Pred kraj godine objavljeni izveštaji širili su sumnju u verodostojnost novosti u reportažama: jedan izveštaj iz Amsterdama pominje pobunu, ali ne želi da ulazi u bilo kakve detalje o „fantastičnim događajima“ o kojima se (do tada) izveštavalo, jer se čitava stvar može smatrati samo istinom u koju se može sumnjati.

Novembar 1665.

Jedan dopis iz Rima od 27. novembra 1665. potpuno odudara od prethodnog izveštaja. Tekst tog dopisa potiče iz privatnog pisma, poslatog iz Jerusalima nekom svešteniku u Rimu. Tu se govori o pobuni Jevreja (*Europaeische Wochentliche Zeitung* 98 [Kopenhagen] 1665: 1–2). i o „novom Mesiji“, koji se smatra zavodnikom, a pojavljuju se i imena Šabataj i Natan, mada je i autor pisma žrtva opšte zablude. On smatra da je Natan – Mesija, a Šabataj prorok. Autor opisuje Mesiju „Šabadeja“ (Sabbadaei) kao „mladića prijatne spoljašnjosti... od otprilike 23 godine.“ U pismu se pominje tradicionalni istorijski element namere Šabataja Cvija da putuje u Carigrad, da bi tamo bio miropomazan za kralja. Autorov zaključak baca korisnu svetlost na hrišćanska iščekivanja Sudnjeg dana ili Strašnog suda oko godine 1666:

Izgleda da je Strašni sud blizu, jer su skoro svugde dižu pobune, herezija i pojavljuju se mnogobrojni lažni proroci, što su nepogrešivi znaci dolaska Strašnog suda.

Januar 1666.

Januara 1666. ponovo se prihvata tema o tim «buntovnim Jevrejima» (*Wochentliche N. Zeitung* 5 [Regensburg], 21. 1.1666: 2; Rheinstrom 21. 1. 1666). Januara 21. saopštava se da je u Carigradu okupljena „velika vojska da suzbije“ pobunjene Jevreje. Taj izveštaj nije istorijski dokumentovan, kao ni sledeći, koji postoji u četiri verzije:

Postoji čudno klevetanje u odnosu na jevrejske pobede protiv Turaka, što ide do tvrdnje da je njihov general Sapeamelek²⁶ pobedio Pašu u Jerusalimu, ubio u blizini

²⁵ Vidi i: Bogel i Blühm 1971.

²⁶ Vidi i: Sapeamelek, Sapielinilck, Sapeammeleck.

Jektara mnogo, oko 30,000 Turaka i osvojio mnogobrojna mesta. (*Newe Vnpartheysche Zeitung vnd Relation* 7 [Zürich] 1666: 4).²⁷

Prvi put se pojavljuje i izveštaj o odjeku tih događaja u Evropi:

Jevreji su u tim krajevima presrećni, jer veruju da Mesija samo što nije stigao, a u Mađarskoj i na drugim mestima otklanjaju krovove sa svojih kuća. (*Newe Vnpartheysche Zeitung vnd Relation* [Zürich] / 1666 / 4 / 2).

Izveštava se takođe da se Jevreji u Grčkoj pripremaju za odlazak i da su rasprodali svoju imovinu (*Newe Vnpartheysche Zeitung vnd Relation* [Zürich] / 1666 / 8 / 4: Venice; *Wochentliche Ordinarij Zeitungen* [Konstanz] / 1666 / 9 / 4: Venice). Tu je i izveštaj o oduševljenom reagovanju među Jevrejima u Hamburgu povodom vesti koje prodiru iz Izmira. U Hamburškom izveštaju po drugi put se ispravno pojavljuje ime Šabataj Cvi (Shabbetai Ševi) i tačne godine njegove starosti. Nada u spas u roku od nekoliko kratkih nedelja komentariše se na sledeći način:

Naši Jevreji su bili krajnje oduševljeni zadnjim pismima iz Italije, jer će uskoro u prisustvu svoga kralja biti najsrećni od svih ljudskih bića. Samo se o bogatašima veli da imaju više mišljenje o profitu nego o proroku. (*Newe Vnpartheysche Zeitung vnd Relation* [Zürich] / 1666 / 10 / 2; *Wochentliche Ordinari-Post-Zeitungen* / 1666 / 11 / 2)

Zadnja primedba je kasnije postala jevtin *bon-mot*, koji će antijevrejski raspoloženi polihistor²⁸ i klerikalac Johan Jakob Šut (Johann Jakob Schudt, 1664–1722) upotrebljavati u 18. veku (Schudt 1714: 372).

Februar 1666.

Krajem februara 1666. prenose se prvi detalji u štampi. List *Nordischer Mercurius* daje detaljan prikaz masovne psihoze u Izmiru, koja je nastala decembra 1665 (*Nordischer Mercurius* / 1665 / 12, c. 270). Vest da se Šabataj Cvi sa malobrojnom pratnjom nalazi na putu za Carigrad stiže takođe i do nemačkih čitalaca skoro tri meseca kasnije (*Nordischer Mercurius* / 1666 / 26 / 2 [Venice], s. 159–160; *Newe Vnpartheysche Zeittung und Relation* [Zürich] / 1666 / 14 / 2: Amsterdam).

²⁷ Vidi i: *Relation Aller Fürnemen vnd gedenckwürdigen Historien* [Straßburg] / 1666 / 8 / 3: Vienna, 8. 2. 1666; *Wochentliche Ordinari-Post-Zeitungen* / 1666 / 8 / 4: Vienna 10. 2. 1666; *Wochentliche Zeitung auf mehrerley orter* [Hamburg] / 1666 / Pr. 8 / 1 : Vienna 1. 2. 1666.

²⁸ Nadriučenjak. Prim. prev.

Maj 1666.

Sačuvan je najveći deo izveštaja od marta do maja 1666. Verovatno je, dakle, da su tu preneti najdetaljniji opisi o zatvaranju Šabataja Cvija, njegova navodna (izmišljena) egzekucija, zatim čudnovate slobode koje su mu bile date za vreme naknadnog zatvoreništva, čudesa o kojima se tvrdilo da ih je činio, itd. (*Wochentliche Ordinarij Zeitungen* [Regensburg] / 1666 / 15 / 3 : Vienna) Takođe je verovatno da je u tom periodu ineresovanje za šabatijanski pokret već dostiglo vrhunac. I dalje su donošeni novinski izveštaji sa prikazima drastičnih detalja zlostavljanja Šabataja Cvija i fikcionalnom egzekucijom koja je tome navodno sledila.

Još su četiri novine izveštavale da je novi Mesija stigao u Carigrad u pratnji od 300 ili 3000 ljudi, i da je bio opljačkan i zlostavljan, a čitavoj njegovoj pratnji poskidane glave (*Neue Vnpartheysche Zeittung und Relation* [Zürich] / 1666 / 17 / 3: Vienna; *Wochentliche Ordinari Postzeitung* / 1666 / 18 / 2: Vienna). Druge novine pak javljaju da se Šabataj Cvi slobodno kreće ulicama kao siromašak, dok treće pak saopštavaju da je kažnjen smrću kao zlikovac (*Nordischer Mercurius* / 1666 / 9 / 4 [Venice], s. 246). Tri novine, uključujući tu i *Nordischer Mercurius*, ispravno javljaju da je Šabataj Cvi bio zlostavljan i bačen u zatvor i da su i jevrejske starešine bile pozatvarane sa ciljem da budu učenjeni.

Početak maja 1666. bilo je izveštaja o „čudnim stvarima“ koje su se dogodile u zatvoru. Govori se i o podmićivanju, datom da bi se dobili povoljniji uslovi za zatvorenika iza rešetaka. U jednom izveštaju iz Venecije navodi se čak i novčana suma o kojoj se radilo: 100,000 reala bilo je ponuđeno velikom veziru Ahmedu Ćupriliću (Ahmed Köprülü),²⁹ a još 100,000 reala mu je obećano ako pusti na slobodu Šabataja Cvija. Potom su sledili detaljni izveštaji o tome kako Šabataj Cvi održava kraljevski dvor u zatvoru zastrašujućih Turaka.

Sredinom maja šire se u narodu vesti o protivniku mesijanskog pokreta, rabiju, kome se Jevreji nisu pokoravali: njegove opomene nailazile su, navodno, na gluve uši. Taj izveštaj, koji govori o „tvrdo glavom i slepom narodu“, pušta u svet jednu od mnogih izmišljotina, motivisanih antisemitskim raspoloženjima. Skoro u isto vreme *Nordischer Mercurius* lansira najduži novinski izveštaj koji imamo o Šabataju Cviju: Datiran je 11. maja 1666. i proteže se na punih pet strana (*Nordischer Mercurius* / 1666 / 11 / 5 [Venice], s. 296–290).

Izveštaj počinje tvrdnjom da ljudi na sultanovom dvoru svakako misle da je Šabataj Cvi vrlo važna ličnost, jer bi ga u suprotnom slučaju već odavno „popeli na kolac“. Izveštaj obuhvata vreme od početka šabatijanskog pokreta do Šabatajevog zatočenja 8. februara 1666. Hronologija događaja i činjenice pomenute u izveštaju

²⁹ Veliki vezir Ahmed Ćuprilić (Ahmed Köprülü, 1661–1676) bio je jedan od najvećih državnika Osmanskog carstva; vidi: Finkel 2005; vidi i: Sisman 2015: 31, 55, 106, 108, 246.

uglavnom su u saglasnosti sa istorijskim podacima. Izgleda da je autor, holandski trgovac iz Izmira, imao kontakte sa Jevrejima u gradu i od njih saznao istoriju Šabatajevoeg života. On takođe tvrdi da je video Šabataja Cvija decembra 1655. u Izmiru, jer ga opsuje ga kao čoveka „korpulentnog, ali ipak blagoslovenog otmenom figurom“ (*Nordischer Mercurius* / 1666 /, s. 297.). I taj tekst je ponovo objavljen u *Hollandtse Mercurius, Darium Europium* i u *Theatre Europium*. Izveštaj nemačkog trgovca Johana Geoga Greflingera (Johann Georg Greflinger)³⁰ predstavlja prvi na nemačkom objavljen, najvećim delom autentičan opis Šabatajeve biografije. U isto vreme je to jedini detaljan opis šabatijanskog pokreta u raspoloživoj periodici.

Avgust 1666.

Avgusta 1666. pojavio se izveštaj da je jedan brat Šabataja Cvija bio upravnik imanja, tj. posrednik u trgovini nekretninama, što je takođe odgovaralo činjenicama (*Nordischer Mercurius* / 1666 / 21 / 8, s. 506 [Amsterdam]).

Septembar 1666.

Sledeći izveštaji tematizuju prelaz Šabataja Cvija u islam 16. septembra 1666. (*Neue Vnpartheysche Zeittung und Relation* [Cirih] / 1666 / 47 / 4: iz Italije). Reakcije na te malobrojne spektakularne vesti upadljivo se razlikuju međusobno, počev od kratkorečivog izveštaja do opširne analize, koja zaokružuje i evaluira čitav prethodni tok događaja:

Iz Izmira je preko Livorna stigla vest da se vajni jevrejski Mesija zbog sultanovih pretnji odrekao jevrejske vere da bi spasao sopstveni život. Na taj način on je za večna vremena natovario nemilost i sramotu na svoj narod. (*Wochentliche Ordinari Postzeitung* [Hajdelberg] / 1666 / 48 / 3–4: London)

Oktobar 1666.

Sledeći izveštaj kojim raspolažemo datira od oktobra 1666. Tu je dat opis događaja u Kilitbahirskoj tvrđavi (Boğazhisarı) na Dardanelima:

Tobožnji jevrejski Mesija još uvek je u zatvoru u Dardanelima, a Jevreji iz celog sveta dolaze svakoga dana da mu posetom ukažu čast; stižu pešice ili na konjima; Mesiju čuvaju 12 janičara.³¹

³⁰ O poznatom satiričnom pesniku, prevodiocu, publicisti i hroničaru Johanu G. Greflingeru (ca. 1620–1677), osnivaču lista *Norddeutscher Mercurius* (1664–1738), vidi: Harms (2008).

³¹ Prema starom proročanstvu pretpostavljalo se da će Mesija biti mučen pre krajnjeg iskupljenja.

Sledeći, kasniji izveštaj najvećim delom je u saglasnosti sa istorijskim činjenicama:

Izmir, 28. avgusta. Mesija je, ujedinjen sa Jevrejima, još uvek u Dardanelima, gde se Turci dostojanstveno ponašaju prema njemu, dok njegova ličnost prazni jevrejske i puni turske kase. To je zato što on svakoga dana pruža dobrodošlicu velikom broju posetilaca iz svih krajeva sveta. Neki dolaze iz daljine od po čitavih 39, 40 do 50 dana putovanja, jedan na konju, drugi pešice. On uživa veliki ugled. Izlazi kad god to poželi, a prate ga 12 janičara, koji mu u svojim svečanim uniformama prave društvo. Govori se da je upravnik tvrđave na taj način sakupio sumu od 60 do 70.000 carskih talira od onih koji su želeli da vide Mesiju. (*Nordischer Mercurius* / 1666 / 28 / 8 [Izmir], s. 638)

1671.

Godine 1671. *Nordischer Mercurius* doneo je izveštaj „da je Mesija, kome su pre nekoliko godina sa poštovanjem ukazivane velike počasti među Jevrejima, još uvek musliman i da je u međuvremenu unapređen za vaspitača sina sultana Mehmeda IV.“ (*Nordischer Mercurius* / 1671 / 29 / 2 [Amsterdam], s. 124) Drugi novinski izveštaj konstatuje da je Šabatajev brat Elija Cvi (Elijah Ševi) konvertirao u islam (*Europaeische Montags (Freitag) Zeitung* [Hannover (?)] 1 / 1671, Fr. 33 / 3 : Constantinople). (Elija Cvi se vratio u judaizam posle smrti Šabataja Cvija.)³² Takođe iz 1671. postoji specijalano izdanje jednih novina posvećenih „jevrejskom proroku“ (*Wochentliche Ordinarij Zeitungen* [Konstanz] / 1671 / dodatak posle 21 / 2). Izveštaj se sastoji od pisma „Goriona ben Siraha“ (Gorion ben Syrach), poslatog iz Jedrena u Amsterdam rabiju Ben Eleazaru (Ben Eleazar), a bila su mu pridodata i dva pisma izvesnog Mojsija ben Manase (Moses ben Manasse) iz Alepa.³³

1690.

Poslednji pronađeni dokaz izveštaja u novinama koji se dotiče Šabataja Cvija potiče iz 1690. Smešten je u kolumni pod naslovom *Ruhstunden* ('Časovi odmora i mira') u najstarijim novinama u Altoni. Izdavač predstavlja svoje ideje u obliku fiktivnog dijaloga. U izlaganju o Šabataju Cviju pominje „šarlatana varalicu, koji je 1666. iznenada postigao visok ugled, da bi utoliko brže pao sa te visine.“ Kasniji novinski prikazi govore samo sa prezirom o „varalici koji je sebe izdavao za Mesiju.“

Novinski izveštaji ne pružaju bilo kakva nova saznanja o istoriji šabatijanskog pokreta u Osmanskom carstvu, ali nam zajedno sa drugim izvorima dozvoljavaju da

³² Vidi i: Sisman 2015: 108.

³³ Vidi: Scholem 1973: III, XIII.

utvrdimo nekoliko činjenica u vezi sa očekivanjem dolaska Mesije u severnoj Evropi (Ahrens 1979: 75).

Kada je Šabataj Cvi konvertirao u islam 16. septembra 1666, posle zatvora i pod pretnjom da bude ubijen, i kada je vest o tome, najkasnije u novembru, stigla u Amsterdam, u portugalskim jevrejskim opštinama skoro sva dokumenta o nadi u Mesiju bila su uništena, knjige su bile konfiskovane, opsežne zbirke prepiske spaljene, zapisi iz opštinskih knjiga uništeni a registri ili odgovarajuće stranice iskidane. Uprkos konverziji, Šabataj Cvi je za mnoge od svojih pristalica ostao Kralj Izraela, pa su njegovo otpadništvo od vere tumačili kao delo učinjeno za spas Izraela od nesreće.

Koliko je jaka bila čežnja za Mesijom među portugalskim i (visoko)nemačkim Jevrejima u Hamburgu i Altoni, videlo se najjasnije na primeru „šarlatana“ Šabataja Rafaela Supina (Shabbatai Rephael Supino, ca. 1639 – posle 1668),³⁴ jednog od najubedenijih pristalica Šabataja Cvija, koji je 1667. još uvek bio u stanju da se sa uspehom pojavi u Hamburgu kao prorok Šabataja Cvija, i koga su sa oduševljenjem prihvatili i slavili posebno nemački Jevreji (Aškenazi). Anatema (Herem) je bila bačena na Supina pošto je kongregacija „Kuća Izrael“ (Bet Israel) zvanično otkazala poverenje tom, „vrlo razočaravajućem Mesiji“.³⁵ Posle nasilne konverzije Šabataja Cvija u islam 1666. mnogi razočarani portugalski Jevreji u Hamburgu i Amsterdamu napustili su svoje opštine, a neki su prešli u hrišćanstvo.³⁶ Sa razočaranjem nade u Mesiju završio se najsjajniji period u istoriji portugalske Jevrejske opštine u Hamburgu.³⁷

Počev od 1660-tih godina, portugalski Jevreji se sele iz Hamburga, jer su im u Amsterdamu i holandskim i engleskim kolonijama van Evrope bili nuđeni bolji zakonski i ekonomski uslovi (Studemund-Halévy 2015a; Studemund-Halévy 2015b; Studemund-Halévy 2016). Taj proces je bio ubrzan 1690-tih godina, kad je u hanzaškom gradu prevladala anti-jevrejska politika Hamburškog parlamenta i 1697. godine oduzela

³⁴ Rafael Supino, rabin i naučnik iz Livorna, koji se pridružio Menaseovoj misiji u London, važan je izvor za upoznavanje šabatijanizma. Vidi: Marriott 2015: 33, 68–69, 73, 83, 90, 97, 102; vidi i: Halperin 2007: 103, 116.

³⁵ *Livro da Nação* (Matična knjiga rođenih), tom 1, 1652–1672, fascikla 368, StAH, 522-1, 993; vidi: Kaplan 1994: 82; vidi i: Studemund-Halévy 2001: 195–222.

³⁶ Između 1671. i 1708. u crkvi Sv. Mihaela u Hamburgu pokršteno je 150 Jevreja (Friedrich 1988: 110). Vidi i: Braden 2016. U geneološkoj zbirci „Pokršćavanje Jevreja u Hamburgu“ (*Judentaufen in Hamburg*), koju je 1938. pripremio Dr. Frajtag (Freitag) za Centar istraživanja Jevrejskog pitanja u Institutu Rajha za istoriju Nove Nemačke (*Forschungsstelle Judenfrage, Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*) na osnovu Registara pokrštavanja u pet glavnih crkava za period od 1680. do 1694. navedeni su sledeći Portugalski Jevreji: Hanna Henriques (17. juna 1684), Abraham Meatob (7. aprila 1685), Abraham Jessurun (7. aprila 1685) i Cortissos (13. februara 1694). Ali treba pogledati i pasus Jacoba Sasportasa, koji piše: „Isto tako nije bilo pokrštavanja među stanovnicima Amsterdama i Hamburga, ni u Engleskoj, hvala Gospodu Bogu!“ (Kaufmann i Studemund-Halévy 1994: 251).

³⁷ U jednoj propovedi protestantski pastor Johan Rephun (Johann Rephun) na Pepeljavu sredu (28. februara 1666) u Turnau (Thurnau) primećuje da Jevreji mogu da konvertiraju u hrišćanstvo u velikom broju ako ih njihov sopstveni prorok ili Mesija nije već zaslepio (*Juedischer Heer-Zug / Das ist: Einfaltige Jueden-Predigt*. Thurnau 1666, list B3 r+v).

Sefardima dotadašnje privilegije. Porodice, kao što je bila porodica Tešira (Teixeira), nalazile su se sada među portugalskim Jevrejima koji su se u velikom broju vraćali u Amsterdam.

BIBLIOGRAFIJA

- Ahrens, Christiane. «Sabbatai Zwi (1626–1676). Untersuchungen zu einer messianischen Bewegung und ihrer Rezeption in deutschsprachigen zeitgenössischen Quellen». Seminarski rad kao deo državnog ispita za kvalifikaciju nastavnika u srednjim školama. Hamburg: Univ. Hamburg, 1979. Rukopis.
- Barnai, Jacob. «Christian Messianism and the Portuguese Marranos: The Emergence of Sabbateanism in Smyrna». *Jewish History* 7 (1993a): 119–126. Štampano.
- . «La diffusion du mouvement sabbatéen au XVIIe–XVIIIe siècle». Shmuel Trigano (prir.), *La Société Juive à travers l'histoire*. tom. 4. Paris: Fayard, 1993b: 309–328. Štampano.
- . «The Outbreak of Sabbateanism: The Eastern European Factor». *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994): 171–183. Štampano.
- . «The Spread of the Sabbatean Movement in the Seventeenth and Eighteenth Centuries». Sophia Menache (prir.), *Communication in the Jewish Diaspora: The Pre-modern World*, Leiden: Brill, 1996: 313–338. Štampano
- . *Sabbatianism: Social Aspects* [na hebrejskom]. Jerusalem: The Zalman Shazar Center for Jewish History, 2000. Štampano.
- Ben Oyzer, *Leyb*. *La beauté du diable. Portrait de Sabbatai Zevi*. Paris: Champion, 2011. Štampano.
- Benayahu, Meir. «Reports from Italy and Holland on the Beginning of the Shabbatean Movement» [na hebrejskom]. *Erets Yisrael* 4 (1956): 194–205. Štampano.
- Bik, Avrom. *R. Jankev Emden* (Yiddish). New York: Ikuf-Varlag, 1946. Štampano.
- Bogel, Else, i Elger Blühm. *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts: ein Bestandsverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben*, Studien zur Publizistik 17. Bremen: Schünemann, 1971. Štampano.
- Braden, Jutta. *Konvertiten aus dem Judentum in Hamburg 1603–1760: Esdras Edzardis Stiftung zur Bekehrung der Juden von 1667*. Göttingen: Wallstein, 2016. Štampano.
- Carlebach, Elisheva. «Two Amens that Delayed the Redemption: Jewish Messianism and Popular Spirituality in the Post-Sabbatian Century». *Jewish Quarterly Review* 82, 3–4 (1992): 241–261. Štampano.
- Cassuto, Isaac. «Aus dem ältesten Protokollbuch der Portugiesisch-Jüdischen Gemeinde». *Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft*, 10 (1913). Štampano.
- Coenen, Thomas. *Ydele Verwachtinge der Joden Getoont in der Persoon van Sabbathai Zevi*. Amsterdam, 1669. Štampano.

- Dahl, Folke. *Amsterdam Earliest Newspaper Centre of Western Europe: New Contributions to the history of the first Dutch and French Corantos*. Dordrecht: Springer, 1939. Štampano.
- Elqayam, Avi. *Sabbatean Millenarianism in the Seventeenth Century: A Study of Moshe Abudiente's Fin de los días* [na hebrejskom]. Los Angeles: Cherub Press, 2014. Štampano.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. London: Murray, 2005. Štampano.
- Freimann, Aron. *Sabbatai Sevi* [na hebrejskom]. Berlin: Verein Mekize Nirdamim, 1912. Štampano.
- Friedrich, Martin. *Zwischen Abwehr und Bekehrung*. Tübingen: Mohr, 1988. Štampano.
- Fuks, Leib. «Sabatianisme in Amsterdam in het begin van de 18e Eeuw». *Studia Rosenthaliana* 14 (1980): 20–28. Štampano.
- Geiger, Ludwig. «Deutsche Schriften über Sabbatai Zewi». *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 5 (1892): 100–105. Štampano.
- Goldish, Matt. *Jacob Sasportas: Defender of Torah Authority in an Age of Change*. Master rad. Jerusalem: Hebrew University, 1991. Rukopis.
- . *The Sabbatean Prophets*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004. Štampano.
- Halperin, David J. *Sabbatai Zevi: Testimonies to a Fallen Messiah.*, Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2007. Štampano.
- Harms, Wolfgang. *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit*. Stuttgart: Hirzel, 2008. Štampano.
- Idel, Moshe. «One from a Town, Two from a Clan: The Diffusion of Lurianic Kabbala and Sabbateanism: A Re-Examination». *Jewish History* 7, 23 (1993): 79–104. Štampano.
- Kahanoff, Ezer. «On Marranos and Sabbateans: A Reexamination of Charismatic Religiosity – Its Roots, Its Place and Its Significance in the Life of the Western Sephardi Diaspora». *Macof u-Macaseh* 8 (2002): 107–140. Štampano.
- Kaplan, Yosef. «The Place of Herem in the Sefardic Community of Hamburg during the Seventeenth Century». Michael Studemund-Halévy (prir.), *Die Sefarden in Hamburg. Zur Geschichte einer Minderheit*, tom 1, Hamburg: Helmut Buske, 1994: 63–83. Štampano.
- . «The Attitude of the Sephardi Leadership in Amsterdam to the Sabbatian Movement, 1665–1671». Yosef Kaplan, *An Alternative Path to Modernity*, Leiden: Brill, 2000: 211–233. Štampano.
- Kaufmann, Uri i Michael Studemund-Halévy. «Dokumente zur Affaire Shabtai Zvi in Hamburg». Michael Studemund-Halévy (prir.), *Die Sefarden in Hamburg. Zur Geschichte einer Minderheit*, tom 1, Hamburg: Helmut Buske, 1994: 225–266. Štampano.

- Maier, Ingrid. «Acht anonyme deutsche und polnische 'Sabethai Sebi'-Drucke aus dem Jahre 1666. Auf der Spur nach dem Drucker». Stephan von Füssel (prir.), *Gutenberg-Jahrbuch*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008: 141–160. Štampano.
- Maier, Ingrid, i W. Pilger. «Polnische Fabelzeitung über Sabbatai Zwi, übersetzt für den russischen Zaren (1666)». *Zeitschrift für Slavische Philologie* 62, 1 (2003): 1–39. Štampano.
- Maier, Ingrid, i Winfried Schumacher. «Ein Medien-Hype im 17. Jahrhundert? Fünf illustrierte Drucke aus dem Jahre 1666 über die angebliche Hinrichtung von Sabbatai Zwi». *Quaerendo* 39 (2009): 133–167. Štampano.
- Maier, Ingrid, i Daniel C. Waugh. «The Blowing of the Messiah's Trumpet': Reports about Sabbatai Sevi and Jewish Unrest in 1665–1667». Brendan Dooley (prir.), *The Dissemination of News and the Emergence of Contemporarity in Early Modern Europe*. Farnham: Ashgate, 2010: 137–152. Štampano.
- Marriott, Brandon. *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds. Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel*. Farnham: Ashgate, 2015. Štampano.
- McKeon, Michael. «Sabbatai Sevi in England». *AJS Review* 2 (1977): 131–169. Štampano.
- Moyal, Eli. *Rabbi Jacob Sasportas* [na hebrejskom]. Jerusalem: Mosad haRav Kook, 1992. Štampano.
- Parfitt, Tudor. *The Lost Tribes of Israel: The History of a Myth*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2002: 79–80. Štampano.
- Scholem, Gershom. *Bibliographia Kabbalistica. Die jüdische Mystik (Gnosis Kabbala, Sabbatianismus, Frankismus, Chassidismus) behandelnde Bücher und Aufsätze von Reuchlin bis zur Gegenwart. Mit einem Anhang: Bibliographie des Zohars und seiner Kommentare*, Berlin: Schocken, 1933. Štampano.
- . *Sabbatai Sevi, The Mystical Messiah*. Princeton: Princeton University Press, 1973. Štampano.
- Saban, Giacomo. «Sabbatai Sevi as Seen by a Contemporary Traveller». *Jewish History* 7, 2 (1993): 105–118. Štampano.
- Sisman, Cengiz. *The Burden of Silence. Sabbati Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*. Oxford: Oxford University Press, 2015. Štampano.
- . *Transcending Diaspora: Studies on Sabbateanism and Dönmes*. Istanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık Tikaret, 2016. Štampano.
- Schudt, Johann Jacob. *Juedische Merckwuerdigkeiten*. 1. deo. Berlin: Lamm, 1714. Štampano.
- Staats- und Universitätsbibliothek Bremen. «Zeitungen des 17. Jahrhunderts.» *Staats- und Universitätsbibliothek Bremen*. Web. 2010.
- Studemund-Halévy, Michael. *Biographisches Lexikon der Hamburger Sefarden*. Hamburg: Christians, 2000. Štampano.

- «Die Hamburger Sefarden zur Zeit der Glikl». Monika Richarz i Rotraud Ries (prir.), *Die Hamburger Kauffrau Glikl. Jüdische Existenz in der Frühen Neuzeit*. Hamburg: Christians, 2001: 195–222. Štampano.
- «Hamburg's Sephardim between Welfare and Poverty». *Jewish Culture and History* 16, 1 (2015a): 95–104. Štampano.
- «The Graves They Left Behind: The Peripatetic Lifestyle of Hamburg's Sefardim between Welfare and Poverty». Myriam Silvera (prir.), *Conversos marrani e nuove comunità ebraiche in età moderna*, Florence: Giuntina, 2015b: 173–189. Štampano.
- «Across the Waters. Sefardi Pioneers from Hamburg in the Caribbean». Michael Studemund-Halévy (prir.), *A Sefardic Pepper-Pot in the Caribbean*, Barcelona: Tirocinio, 2016: 159–209. Štampano.
- Studemund-Halévy, Michael (prir.). *Die Sefarden in Hamburg, Zur Geschichte einer Minderheit*, tom 1. Hamburg: Helmut Buske, 1994. Štampano.
- Swiderska, Hanna. «Three Polish pamphlets on Pseudo-Messiah Sabbatai Sevi». *The British Library Journal* 15, 1 (1989): 212–216. Štampano.
- Szabolcsi, N. «Témoignages contemporains Français sur Shabbatai Zevi». *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére*, Budapest: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1947: 184–188. Štampano.
- Van Wijk, Jetteke. «The Rise and Fall of Shabbatai Zevi as Reflected in Contemporary Press Reports». *Studia Rosenthaliana* 33, 1 (1999): 7–27. Štampano.
- Veluwenkamp, Jan Willem. «International Business Communication Patterns in the Dutch Commercial System, 1500–1800». Hans Cools et al. (prir.), *Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe*, Hilversum: Verloren, 2006: 121–134. Štampano.
- Waugh, Daniel Clark. «News of the False Messiah: Reports on Shabbetai Zevi in Ukraine and Muscovy». *Jewish Social Studies* 44, 3–4 (1979): 301–322. Štampano.

Fecha de recepción: 15 de enero de 2019

Fecha de aceptación: 13 de abril de 2019

